

TIP VE MÂNEVİYAT İLİŞKİSİ: EBÛ ZEYD EL-BELHÎ (Ö. 934)'NİN MEŞÂLİHU'L-EBDÂN VE'L-ENFÛS ADLI ESERİ

H. Dilek Güldütuna

Üsküdar Üniversitesi Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul

ÖZET

İslam kültür dünyasının hızlı gelişme döneminde tıp sanatı en hızla ilerleyen ve İslam dünyasının Batı'ya katkısının en büyük olduğu alanlardan birisidir. Erken dönemden itibaren büyük hekimlerin tamamının hem hekim hem hakîm âlimler olduğu görülmektedir. “That the best physician is also a philosopher” kendisini hem hekim hem de hakîm olarak gören Galen'in bir eserinin adıdır.

Bu geleneğin bir parçası olan, devrinin en önemli ve çok yönlü âlimlerinden Ebû Zeyd el-Belhî'nin (ö. 934) Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs eseri, insan sağlığını hem bedensel hem de ruhsal boyutlarıyla ele alan, İslam tıp tarihinde öncü olmuş bir çalışmadır.

Belhî, beden ve ruh sağlığının birbiriyle ayrılmaz bir ilişki içinde olduğunu vurgular ve insanın dünya ve ahiret saadetine bu iki unsurun dengeli bir şekilde korunmasına bağlı olduğunu belirtir. Bu yaklaşım, modern tıpta “psikosomatik” olarak adlandırılan beden-ruh ilişkisini ortaya koyarak, fiziksel rahatsızlıkların ruhsal durumlardan etkilendiğini ve bunun tersinin de geçerli olduğunu savunur. Belhî, öfke, korku, hüzn ve vesvese gibi nefsânî rahatsızlıkların sağlık üzerindeki olumsuz etkilerine dikkat çeker ve bunlarla mücadelede inancın, bilgi ve hikmetin, akıl ve temyiz gücünün, hikmet sahibi dostların, iyi bir çevrenin ve mânevî gelişimin önemini vurgular.

Anahtar kelimeler: Ebû Zeyd el-Belhî, psikosomatik tıp, İslam tıbbi, bütüncül sağlık, mânevîyat.

C	İLETİŞİM İÇİN: H. Dilek Güldütuna Üsküdar Üniversitesi Güney Yerleşke A-Blok Altunizade Mh. Mahir İz Cd. No: 23 Üsküdar/İstanbul haticedilek.guldutuna@uskudar.edu.tr
ORCID	HDG https://orcid.org/0000-0002-0926-7241
✓	GÖNDERİLDİĞİ TARİH: 18 / 10 / 2024 • KABUL TARİHİ: 18 / 11 / 2024

MEDICINE AND SPIRITUALITY: ABŪ ZAYD AL-BALKHĪ'S (D. 934) WORK MEŞĀLIHU'L-ABDĀN WA'L-ANFUS

ABSTRACT

During the period of rapid development of the Islamic cultural world, the art of healing (fann al-shifā') was one of the most rapidly advancing fields and the Islamic world's contribution to the West was the greatest. From the early period onwards, it is seen that all of the great physicians were both physicians (hekim) and "hakīm". "That the best physician is also a philosopher" is the title of a work by Galen, who considered himself both a "hekim" and a "hakīm".

The work of Abū Zayd al-Balkhī (d. 934), one of the most important and versatile scholars of his time and a part of

this tradition, *Meşālīh al-abdān wa al-anfus* is a pioneering work in the history of Islamic medicine that deals with human health in both its physical and spiritual dimensions. Al-Balkhī emphasizes that bodily and spiritual health are deeply interconnected, arguing that human happiness in this world and the afterlife depends on maintaining a balance between these two aspects. This approach, by revealing the body-spirit relationship called "psychosomatics" in modern medicine, argues that physical ailments are affected by mental states and vice versa. Balkhī draws attention to the negative effects of psychological (nafsānī) disorders such as anger, fear, sorrow, and obsession on health and emphasizes the importance of faith, knowledge and wisdom, intellect and reason, wise friends, a good environment, and spiritual development in combating them.

Keywords: Abū Zayd al-Balkhī, psychosomatic medicine, Islamic medicine, holistic health, spirituality.

GİRİŞ

İnsanın ruhu ve bedeniyle bir bütün olduğu, dolayısıyla beden ile ruh arasında karşılıklı bir takım ilişkiler ve etkileşimler bulunduğu olgusu modern tıp tarafından "psikosomatik" olarak adlandırılmaktadır. Devrinin en önemli ve çok yönlü âlimlerinden olduğu anlaşılan müslüman hekim Ebū Zeyd el-Belhī (ö. 934)'nin *Meşālīhu'l-ebdān ve'l-enfūs* adlı eserinde nefsānī arazlar (el-a'rāz el-nefsāniyye) olarak ifade ettiği, insanın iç âleminde yani düşünce ve duygularında meydana gelen olumsuz haller, karışıklık ve huzursuzluklar, son yıllarda gittikçe artarak biyolojisi ve beden sağlığı ile ilişkilendirilmektedir.¹ Aynı şekilde, şifâ bulmada inancın büyük rolü olduğu fikri kadim tıp uygulamalarında yer aldığı ölçüde olmasa da bugün de gittikçe artarak kabul görmektedir.

Mâneviyat ve tıp arasındaki bu ilişkiyi kuran bilim alanlarından en yenisi Kuantum Fizik olsa gerektir. Kuantum Fizik alanında elde edilen yeni bulgu ve neticeler bugün pek çok alanda yorumlanmakta ve değerlendirilmektedir. Dünya görüşümüzü de önemli ölçüde etkileyen hatta değiştiren bu neticelerden dolayı "Kuantum Felsefesi"² önemli bir disiplin olarak ortaya çıkmıştır. Kuantum fizik bulgularıyla

yeniden yorumlanan alanlardan birisi de Tabii Bilimlerin bir dalı olarak Biyolojidir. Bu sahadaki eser ve araştırmalarıyla bilinen Ulrich Warnke³ insan ve diğer bütün maddi varlıkların görünen hacimlerinin %99,99999999'unun kitlesiz bir alandan oluştuğuna dikkat çeker.^{2,3} Bu alanda³ sadece potansiyel enerjiler ve enformasyon bulunmaktadır. İnsan bütün yaşamı boyunca bedeninin kitlesi ile bağlantılıdır, onu görür ve dikkate alır fakat miktar olarak düşünüldüğünde % 0,000000001 volüm ile bu kitle oranı hiç denebilecek bir ölçüye denk gelmektedir.⁴ Bir başka deyişle, insan bedeninden bu kitleden boş alanlar çıkarıldığında onu 20 µm büyüklüğü ile sadece mikroskopla görmek mümkün olacaktır.²

Warnke söz konusu enerji ve bilgi alanının maddi olan kitle ile ilişkisini anlatmak amacıyla konuşma fiilini örnek gösterir; ruhun maddeyi ne şekilde yönlendirebileceği en kolay konuşma fiilinden anlaşılabilir.⁴ Osmanlı-Türk tasavvufunun 20. Yüzyıldaki önemli temsilcilerinden Ken'ân Rifâi (ö. 1950) de ruhun cisim ile olan yakın ilişkisinin mâhiyetini benzer bir örnekle açıklamaktadır: Bütün varlıklar Allah'ın kelimeleridir. Her bir kelime bir mânâya işaretir. "Ruhun cisim ile alâkası sözün mânâ ile olan alâkası gibidir. Ruh cismin ne içinde ne dışındadır, ne ondan gayrı ne de ayındır."⁵

¹ "Kuantum Felsefesi" ifadesini ilk olarak dile getiren kişi, dört Nobel Fizik Ödülü sahibi Alman fizik ve felsefe âlimi Carl Friedrich Freiherr von Weizsäcker (1912-2007) olmuştur.

² Prof. Dr. Ulrich Warnke (1945-) Biyoloji ve Fizik tahsili yapmış olup, Bio-Tıp (Biomedicine), Biyofizik, Çevre ve Tıp (Environmental medicine), Fizyolojik Psikoloji ve Psikosomatik, Bionik vb. alanlarda dersler vermektedir.

³ Bu büyük kitlesiz alanın nisbetinin tasavvur edilebilmesi için Warnke'nin verdiği bir örnek şöyledir: Bilindiği gibi atom, çekirdeği ve onun etrafında dönen elektronlardan oluşmaktadır. Bir atomun çekirdeği 20 cm büyüklüğünde bir futbol topu gibi düşünülürse ona en yakın elektron 10 km uzakta bulunmaktadır.⁴

⁴ Bu durumun hatırlattığı ilginç bir hikâyeyi İbn Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*'de nakletmektedir: "Muhabbet Makamının Bilinmesi" başlıklı 178. Bölümde müridini ziyarete giden bir âşığın hikâyesi anlatılır. Müridi aşktan bahsederken mürid yavaş yavaş erimeye başlar, tâ ki müridi önünde bir su birikintisi olarak kalana kadar. İbn Arabî burada, Kur'an'daki "Biz canlı olan her şeyi sudan yarattık" (Enbiyâ, 21/30) âyetini zikrederek, âşığın ilk yaratılışı sudan olduğu gibi sonunda yine her şeye hayat veren bir hâle döndüğünü belirtir (Bk. İbn Arabî. *Fütühât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul, Litera Yay. 2006-2012: 8:238-239; Jaffray A. 'Watered with One Water' - İbn 'Arabi on the One and the Many. *Journal of the Muhyiddin Ibn Arabi Society* 2008; 43. 26 Temmuz 2024 <http://www.ibnarabisociety.org/articles/watered.html>).

İnsanın iç âlemi ile beden arasındaki irtibat Warnke'ye göre hayatın her anında vücuttaki sinirler ve kaslar aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bir duygu/his ile bağlantılı olan her düşünce molekül bağlantılarını değiştirmektedir. Warnke burada belirleyici olan anahtarın hisler olduğuna dikkat çeker. Bu geçişler elektronlar vasıtasıyla olmaktadır. Böylece bilinç (düşünce, duygular, inanç) maddeyi etkileyen büyük bir güç olarak karşımıza çıkar. Şifa yolunda da ilk adım düşünceleri değiştirmektir.⁴ 1981 Nobel Tıp Ödülü sahibi Roger W. Sperry'nin dediği gibi "Parçaların fonksiyonlarını belirleyen şey maddesel değildir, atom ve parçacıklarla açıklanamaz. Bunu, parçaların işlevi bozulsa bile bütünlüğün yeniden yaratıldığı/oluşturulduğu iyileşme süreçlerinde görüyorsunuz."⁶

Warnke'nin bu bilgilerin ışığında ulaştığı şu tesbiti konumuzla doğrudan alakalıdır: "Bilim ve mâneviyat arasında bir köprü kurmaya ihtiyacımız yok, bilakis mâneviyatın bilimin bir parçası olduğunu kabul etmeliyiz. Doğamız gereği rûhânîyiz (spirituel) ve eğer bilimi keşfetmek istiyorsak, o zaman rûhânîlik de bunun bir parçasıdır, bir çelişki yaratmış olmamız abestir."⁷

İslâm dünyasında Tıp ilminin gelişme döneminin önemli isimlerinden Ebû Zeyd el-Belhî'nin (ö. 934) eseri Mesâlihü'l-ebdân ve'l-enfûs (Beden ve Ruh Sağlığı) ruh ve beden sağlığının korunmasını aynı eserde ve iç içe ele alması bakımından zamanının özgün bir eseri olup hem devrinin tıp kültürü hem de psikosomatik tıp yaklaşımı açısından önemli bilgi ve bağlantılar içermektedir. Eseri dönemi içinde ve bulunduğu kültür zemininde değerlendirebilmek amacıyla İslâm dünyasında Tıp ilminin gelişimi ve hekimlik kültürü hakkında kısaca bilgi verildikten sonra Belhî'nin eserindeki söz konusu yaklaşımlar değerlendirilecektir.

İslâm Dünyasında Tıp İlminin Gelişimi

Çalışmalarını İslâm dünyasının Bilimler Tarihindeki katkılarını ortaya koymaya adanmış olan Fuat Sezgin (1924-2018), İslam Bilimler Tarihi alanında hazırlamış olduğu 17 ciltlik eseri Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)'da Astroloji, Astronomi, Simya, Coğrafya vb. pek çok bilim disiplinleri gibi Tıp ilminin de başlangıcının hicrî ilk asra dayandığını belirtir. Tıp, antik ve geç helenistik bilimsel materyalin Müslüman âlimlere ulaştığı ilk bilim dallarından olup bu materyalin Arapçaya tercüme faaliyeti de yine bu dönemde başlamıştır. Dokuzuncu yüzyılın ortalarına

gelindiğinde, Galen'e ait ulaşılabilen kitapların çoğu artık Arapçaya çevrilmiş^{vi} ve İslam Kültür dünyasının hekimleri Galen tıbbını benimsemişlerdir.⁸

İslam Kültür dünyasının, ilim ve kültürün her alanını kapsayan bu hızlı gelişme döneminde Tıp sanatı (fennü's-şifâ), elde edilen bilgilerin özümzenerek korunmasıyla kalmayarak, en hızla ilerleyen ve İslam dünyasının Batı'ya katkısının en büyük olduğu alanlardan birisi olmuştur.^{9,10} Max Neuburger tıbbın geldiği seviyenin Batı Ortaçağı'nda yüzyıllarca aşamadığını belirtmektedir.¹¹

Bu ilerlemelerin yanında, Tıp sanatının gördüğü ilgi, yüksek değer ve saygınlık, literatüre de yansımıştır, öyle ki, tıbbî meseleler sadece hekimlerin eserlerinde değil, Felsefe, Tabii Bilimler, Coğrafya, Seyahat Literatürü gibi diğer bilim dallarına ait yazılarda da ele alınarak işlenmiştir.¹² Kur'an ve Sünnette Tıp hakkında pek çok nassın bulunması başta olmak üzere Tıp ilmine verilen önem ve gösterilen saygınlığın sebebini, ünlü hekim ve Tıp tarihinin en önemli kaynaklarından birisi olan biyografik eser Uyûnû'l-enbâ' fî tabakâti'l-eṭṭibbâ'nın yazarı İbn Ebî Usaybia (ö. 1269) şu sözlerinde ifade etmiştir:

"Hükemâ şöyle demiştir: Arzulanıp ulaşılmak istenen şeyler birisi hayır diğeri lezzet olmak üzere iki çeşittir. İnsanın bu iki şeyi elde etmesi ancak sağlıkla gerçekleşir. Çünkü hem bu dünyadan alınacak lezzetlere hem de ahirette ulaşılması ümit edilen hayra ancak sağlıkla ve sağlam bir bünye ile ulaşılabilir. Bu da ancak tıp sanatıyla gerçekleşir. Çünkü tıp mevcut sağlığı muhafaza edip koruyan, kaybedilmiş sağlığı ise tekrar kazandıran bir ilimdir."¹³

Dört büyük mezhepten birisinin kurucusu olan İmam Şâfiî (ö. 820) de haram ve helâl ilminden sonra en asâetli ilmin Tıp ilmi olduğunu ifade etmiştir.¹⁴ Bazı sūfiler de Tıbbın, Hz. Peygamber'e nisbet edilen "İlim ikidir, bedenlerin ilmi, sonra dinlerin ilmi" sözündeki "bedenlerin ilmi" olması dolayısıyla, din ilimlerinin dengi olabilecek tek ilim olduğunu düşünürken, İmâm Gazzâlî, Sultan Veled, İbrahim Hakki, Molla Fenârî gibi bazıları da "Tasavvuftan sonraki ikinci seçenek" olarak görmüşlerdir.¹⁵

İslâm'ın bilim ve sanatlardaki gelişmelerle birlikte ilerlemesiyle, Tıp alanındaki atılımlar da diğer başarılarla paralel olarak 9. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar zirveye ulaşmıştır. Belhî'nin de içinde bulunduğu ve katkı sağladığı bu dönemin en önemli isimlerinden

^v Eser "Beden ve Ruh Sağlığı" ismiyle tercüme edilmiş olup eserin orijinalinde ruh değil nefis kavramı kullanılmaktadır.

^{vi} Huneyn b. İshak'ın (ö. 873) Galen'in eserlerinin çevirileri üzerine yaptığı çalışması hâlâ elimizde olup 140 Galen tercümesi ihtiva etmektedir (Bk. Meyerhof M. Über Echte Schriften Galens, welche die Araber noch besaßen, Sezgin F. (eds.) Galen in the Arabic Tradition: Texts and Studies III. IGAIW, Frankfurt 1996: 201).

birisi Müslüman Arap dünyasında Simya ilminin kurucusu çok yönlü bir âlim olan, İmâm Cāfer Sâdık'ın^{vii} talebesi Cābir ibn Hayyân es-Sûfî'dir (Jeber/Yeber) (ö. 815).¹⁶ İbn Nedim, Fihrist'inde Cābir'in Felsefe, Tıp ve Teknik vb. pek çok alanda, 500'ü Tıp alanında olmak üzere 1300 eseri olduğundan bahseder.^{viii} İkinci Galen olarak bilinen büyük hekim Ebû Bekr Muhammed er-Râzî (ö. 925) (Rhazes)'nin eserlerinin bazıları birden fazla defa Latinceye tercüme edilmiştir.

Avrupa'da Latince adıyla Abulcasis olarak bilinen Endülüslü Ebû'l-Kâsım ez-Zehrâvî (ö. 1013); Avicenna olarak bilinen İbn Sînâ (ö. 1037), Ebû Mervân Abdülmelik b. Ebû'l-Alâ b. Zühr (ö. 1162), Latince ismiyle Avenzoar; felsefi ve tıbbî eserleri Latince yaygın olarak okunan Kurtubalı İbn Rüşd (ö. 1198), Latince adıyla Averroes bu dönemin önde gelen isimlerinden bazılarıdır.^{17,18}

İslâm Kültür Dünyasında Tıp ve Hikmet İlişkisi

Arapçada tabîb teriminin yanında Tıp doktorunu ifade amacıyla kullanılan hakîm kelimesinin sözlükteki karşılıkları (hakîm:) bilge, filozof ve doktor olup^{ix} çoğulu hükemâ'dır.¹⁹ Aynı kökten türeyen hikmet eşyanın hakikatini bilmek, sadece ilim ile kalmayarak hükümde, fiilde ve amelde isabet etmek, güzel ve yerinde işler yapmak anlamındadır.²⁰ Hakîm, her şeyi yerli yerine koyan demek olup zâlimin zıttıdır, zira zulüm birşeyi layık olduğu yere koymamaktır.²¹

İlk İslâm felsefecisi ve Meşşâi okulunun kurucusu Ya'kûb b. İshak el-Kindî (ö. 866 [?]), hikmet terimini felsefenin karşılığı olarak kullanmış, filozoflar için de hükemâ tabirine yer vermiştir.²² Sûfî'nin de bir adı hakîmdir. Önceki bölümün sonunda sıralanan büyük hekimlerin tamamının Felsefe ya da Tasavvuf^x ve tıp alanlarının her ikisine de hakîm âlimler olduğu dikkat çekmektedir.

That the best physician is also a philosopher^{xi}, kendisini hem hekim hem de hakîm olarak gören Galen'in bir eserinin adıdır.²³ Bu görüşün neticesi olarak tabipler felsefe ve tasavvuf ile yakından ilgilenmişler; yaradılış, insanın yaradılışı ve mâhiyeti, insanı tanımak, tabiatı tanımak, insanın bu dünyada oluş sebebi ve gayesi vb. konular üzerinde tefekkür etmişler; bu dünya hayatında, özellikle ibadetlerde, hayır ve hasenatta sağlığın önemi,

dünyada bir imtihan olarak hastalığın önemi, imtihan, sabır, şükür vb. kavramlar, hastalık ve sağlığın insana yaşattığı tecrübeler gibi pek çok hususta bir hekimin bilgi ve kanaat sahibi olması gerektiğine inanmışlardır.

Hikmet (Felsefe) ve Tasavvuf ehli ise "Varlığımızın delillerini, (kâinattaki uçsuz bucaksız) ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz ki, o Kur'an'ın gerçek olduğu onlara iyice belli olsun" (Fussilet 41/53) âyetinin gereği olarak eşref-i mahlûkât, yani yaradılmışların en şerefli olan insanı tanımak, ilimlerini artırmak gayesiyle tıp sanatı ile meşgul olmuşlardır. İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren Müslümanlar insanı her şeye gücü yeten bir varlığa tapmaya götüren her tür ilme ve bilgeliğe düşkün olmuşlardı ki Raphael Finckenstein'a göre bu, onların ilme verdikleri önemi ve teşviki, aynı zamanda bu dönemde hemen her alanda gerçekleşen hızlı ilerlemeyi açıklamaktadır.²⁴ İslam dünyasında hikmet geleneğinin önde gelen isimleri tabipliği icra etmişler, ya da en azından Tıp alanında eser vermişlerdir.²⁵ Sûfilerin hadis olarak sıklıkla naklettikleri "Nefsini bilen rabbini bilir" sözü de onların Tıp sanatını öğrenmelerinde önemli bir etken olmuştur ve bu sebeple Tıp ilmini öğrenen pek çok sûfî âlimi bulunmaktadır: Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin (ö. 1273) hocası olan Burhâneddin Muhakkik Tirmizî (ö. 1241) tıbbî bilgilere sahip bir sûfî olarak tanıtılmaktadır.²⁶ Yine Mevlânâ'nın aile çevresinden ve müridlerinden bazılarını tedavi ettiği Menâkıbu'l-ârifin'de^{xii} detaylarıyla yer almaktadır. İbn Arabî'nin (ö. 1240) bütün eserlerinde tıpla ilgili bilgiler mevcut olmakla birlikte sadece tıba ayırdığı eserleri de bulunmaktadır: Bunlara Kitâbu't-Tıb ve hüve kitâbu'l-kıstâs (Tıp Kitabı, Bir Adı da Kıstas kitabıdır) ve et-Tıbbu'r-rûhânî fî âlemi'l-insan (İnsan aleminde ruhani tıp)^{xiii} adlı eserleri örnek olarak verilebilir. Azîz Nesefî (ö. 1300 ?) kendi ifadesiyle: "kendisini fizikî ve rûhî bakımdan tanımak" için Tıp tahsil etmiş ve akabinde tabiplik yapmıştır. Kutbüddin eş-Şirâzî (ö. 1311) Tıp, Felsefe, Müzik, Astronomi ve Fizik gibi pek çok alanda hüner sahibi bir âlim idi. Tıp ilmiyle ilgili kendi eserlerinin yanında İbn Sînâ'nın dünyaca bilinen Tıp eseri el-Kânûn'a şerh yazmış olup, el-Kânûn ve eş-Şifâ'yı medresede ders olarak okutuyordu. Fatih Sultan Mehmed'in hocası, sûfî âlim, tabip ve şair olan Akşemseddin (ö. 1459) mikroptan ilk söz eden bilim adamıdır. Bu örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür.²⁷

^{vii} Cābir sahip olduğu bütün bilgileri "hikmetin kaynağı" diye nitelendirdiği İmâm Ca'fer es-Sâdık'tan aldığını söyler (Bk. Kaya M. Cābir b. Hayyân. DİA 1992; 6:534).

^{viii} Fuat Sezgin, büyük ölçüde Kraus'un çalışmalarını esas alarak Cābir'in günümüze kadar ulaşan eserlerinin isimlerini, çeşitli yazmaların bulunduğu yerleri, isim ve nüsha farklarını, neşirleri içeren geniş bir bibliyografya vermiş ve buna Kraus'un listesinde bulunmayan bazı eserleri de katmıştır (Bk. Sezgin F. Geschichte des Arabischen Schrifttums IV, Leiden, Brill. 1971: 231-269).

^{ix} Kelime bizim coğrafyamızda doktor kelimesinin karşılığı olarak, i harfi üzerinde uzatma olmadan "hekim" olarak yerleşmiştir.

^x Varlık, bilgi ve ahlâk, Tasavvuf ve Felsefenin ortak konularıdır.

^{xi} Eserin adı: "En İyi Hekimin Aynı Zamanda Bir Filozof Olduğuna Dair".

^{xii} Ahmed Eflâkî'nin (ö. 1360) Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî ve Mevlevî tarikatı hakkında en geniş bilgileri ihtiva eden Farsça eseri.

^{xiii} Eser, nefsin kötü huylardan temizlenmesiyle alakalıdır.

Netice itibariyle İslâm Tıp târihinin başından itibaren Hikmet ve Tıp ilim geleneklerinin iç içe olduğu göze çarpmaktadır. Tıp ile Tasavvuf ve Hikmet geleneğinin ortak olarak ele aldıkları konular arasında insanın tabiatı ve yapısı, hayatın aslı/kaynağı, ruh/nefs ve beden birbiriyle ilişkisi, sağlığın mâhiyeti, buna bağlı olarak hastalıkların tespiti, sınıflandırılması ve arkasında yatan sebeplerin araştırılması, farklı tedavi yolları, sağlığın korunması hususları, mikro kozmos olan insan vücudunun makro kozmos ile ilişkisi, aynı zamanda iyi bir hekimin nitelikleri önde gelen ana başlıklar olarak sayılabilir.

Hikmet ve Tıbbın birarada değerlendirilmiş olması ve pek çok konuda mevcut ortak bakış açıları İslâm ile gelen bir yaklaşım tarzı olmayıp, Tıbbın bilinen en eski kaynaklarına kadar dayandırılmaktadır: Zehebî'ye (ö. 1231) nisbet edilen Kitâb tıbb min el-kitâb ve's-sünne (Kur'an ve hadislerde Tıp Kitabı) eserinde İdrîs'in, yani Hermes'in ilk defa sanatları, felsefeyi (Hikmet) ve Tıbbi ortaya çıkardığının öne sürüldüğü belirtilir. "Tıp büyük olasılıkla Yüce Allah'ın ilminin öğrenilmesi ve O'nun bize yönelen ilhamı vasıtasıyla öğrenilerek ortaya çıkmıştır, çünkü o hakikattir. Daha sonra pratik deneyim (tecârib) ve analoji (kıyâs) ile desteklenmiştir." Tıp sanatının baş ustası olan Hipokrat, Tıbbi Allah'ın ilhamı olarak nitelemiştir. Zehebî İbn Abbâs'tan rivâyet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber'in şu sözlerini nakletmiştir: "Hz. Süleyman yeni bir bitki keşfettiğinde ona sorardı: 'Senin adın nedir ve ne faydan var?' Sonra da onu yazardı."²⁸

Hem hekim, hem hakîm olmak kadim zamanlardan itibaren Tıbbın karakteristik özelliklerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Modern Tıbbın da babası olarak kabul edilen Hipokrat (m.ö. 460 [?]-375 [?]), Aristo (m.ö. 384-322) ve Galen, bu üç önemli isim kendilerinden sonra gelen hekim ve hakimleri, yani hem Tıp ve hem de Felsefe geleneklerini büyük ölçüde etkilemişlerdir.²⁹ Önceden de eserinin ismi olarak zikredilen "That the best physician is also a philosopher" ifadesindeki gibi Galen iyi bir hekimin aynı zamanda hakîm olması gerektiği kanaatindedir. Filozof yazar Plutarch (45-125) Advice on Health eserinde filozofun Tıbbı en azından ilgisinin olması gerektiğini belirtir. Efesli Heraklit'in Tıp ve felsefe hakkındaki eserleri bilinmektedir.³⁰

Kadim zamanlardan itibaren Tıp ilminde hâkim olan bu yaklaşım tarzının modern çağda belirgin şekilde değiştiği gözlenmektedir. 17. yüzyılda Fransız felsefeci, matematikçi ve Tabii Bilimler âlimi René Descartes (1596-1650) ile başlayan Kartezyen dualist felsefe ruh beden ayrımını vurgulamıştır. Ona göre ruh ve beden

insanın varlığında yan yana duran, fakat birbirinden bağımsız iki cevherdir. Descartes görüşleriyle Isaac Newton, Immanuel Kant, J. J. Rousseau, Leibniz, Hegel, Husserl gibi günümüze kadar kendisinden sonraki dönemin felsefesini kuvvetle etkilemiştir.³¹

Yukarıdaki bilgiler ışığında hekimin liyâkati meselesi, yani ehliyetli bir hekimin sahip olması gereken donanım ve ahlâkî nitelikler Tıp kültürünün ve literatürünün önemli konu başlıklarından birisi olmuştur. İmâm Gazzâlî (ö. 1111) Tıp, Kozmoloji gibi dînî olmayan ilimlerin, din ve ahlâktan koparıldığı zaman insanın kibrini artıracığını belirtir.^{15,32} İshak b. Ali er-Rûhâvî'nin (ö. 319/931'den önce) Edebü't-tabîb (Tabibin Edebi) adlı eseri bu konuda erken dönemde telif edilmiş olan en önemli eserlerden birisidir. Rûhâvî'ye göre gerçek bir hekim olmanın ilk şartı, her şeye kâdir, hikmet sahibi, öldüren, diriltiren, hasta eden, şifâ veren bir varlık olarak her şeyin yaratıcısı Tanrı'ya olan inançtır. Hekim, bütün sevgisini ve düşüncesini O'na yöneltmelidir.³³

Hakîm kelimesinin mânâsı dâhilinde, iyi bir tabip olmanın bir yönü, doğru ve isabetli hüküm vermekte ortaya çıkar. Ebûbekir er-Râzî sadece kitâbî bilgi ile hekim olunamayacağını, liyâkatlı hekimin bir niteliğinin de isabetli hüküm vermek ve öğrenilmiş olan bilgiyi özel durumlara uygulayabilmek olduğunu vurgulamıştır.³⁴ Bu ise hâdiselerin iç yüzüne, ilk bakışta görünmeyen kısmına nüfuz edebilmeyi gerektirir. Nitekim hikmet daha önce de belirtildiği gibi eşyanın hakikatine vâkıf olmak anlamındadır. Bu bağlamda Kitâb tıbb'da Firâset^{xiv} kavramına ve Tıptaki uygulamasına ayrı bir bölüm olarak yer verilmiştir (el-firâsa ve-duhûluhâ fî'l-'ilâc). Bölümün başında Ebû Said el-Hudrî'den şu hadis nakledilmektedir: "Mü'minin firâsetinden sakının, çünkü o Allah'ın nûruyla bakar." Fahreddin ar-Râzî de firâseti dış görünüşten yola çıkarak batındaki nitelikler hakkında fikir sahibi olmaktır (el-istidlâl bi-l-halk ez-zâhir 'alâ'l-hulk el-bâtin) şeklinde tarif eder.³⁵ Tıp uygulamalı ilimler sahasında olduğundan hekim firâset sahibi olmalıdır. Hattâ Rûhâvî Edebü't-tabîb'in yedinci bölümünde iyi bir hekimin çoğu şeyi sormadan, yalnızca muayene ederek tesbit ettiğini, çok soru soran hekimin ise liyâkati konusunda şüphe uyandırdığını belirtir.³⁶ Zehebî'ye göre firâset iki şeye, imana ve akla bağlıdır.³⁷

Tıp uygulamalı ilimlerden olması hasebiyle aynı zamanda ilim ve tecrübenin birleştirilmesini icap ettirmektedir. Bu bağlamda Ebûbekir er-Râzî şöyle der: Ali bin el-Abbas (ö. 994), (kendisinin de yaptığı gibi) hekimden, kitaplarda yer alan hastalık belirtilerinin doğruluğunu hasta yatağının başucunda kendi yaptığı gözlemlerle kontrol etmesini talep etti.³⁸

^{xiv} Firâset, Kuran'da Muhammed suresinin 30. Ayetine dayandırılmaktadır: "Eğer dilerseydik, Biz onları sana gösterirdik; sen de onları yüzlerinden tanırdın. And olsun ki sen, onları konuşmalarından da tanırsın; Allah işlediklerinizi bilir". Rivayet edildiğine göre, bu âyetin nüzulünden sonra Hz. Peygamber'e hiçbir münafık gizli kalmıyor, hepsini simalarından tanıyordu.

Fuat Sezgin Tıp ilmi açısından teori ve pratik kavramlarının açıklanmasının İslâm Tıp tarihinde ilk olarak Câbir b. Hayyân tarafından Kitâb es-sümûm (Zehirler Kitabı) eserinde yapıldığını belirtir. Buna göre Tıp iki ana kısımdan oluşmaktadır: teori (nazar ya da bir diğer eserinde 'ilm) ve pratik ('amel).³⁹ Bu ikisi arasında olması gereken denge Heinrich Schipperges için, tüm islâmî yaşam düzenine yön veren adâlet ('idl^{xv}) prensibinin bir ifadesidir.⁴⁰

Adâlet prensibi ve bununla ilişkili olarak itidal kavramı tıbbî metinlerde sıklıkla üzerinde durulan bir kavramdır. İbn Arabî, "Organlar, bedeni yönetmekle sorumlu ve [şeriatın hitabıyla] muhatap olan nefsin araçları gibidir. Sen de, kendilerinde adaleti uygulamakla sorumlusun. Hz. Peygamber, ayakkabının bir bağcığı koptuğunda, iki ayağı arasında adaleti gerçekleştirmek için diğerini de çıkarır ve tek nalınla yürümezdi" diyerek bu önemli prensibe dikkat çekmiştir.⁴¹ Mevlânâ da Mesnevî'sinde işlerin hayırlısı orta olmandır hadisini zikrederek insan bedeninde bulunan 4 karışından söz eder ve bunlar arasındaki dengesizliğin hastalıkları ortaya çıkardığını belirtir.^{42,43} Hipokrat'ın insanın tabiatı üzerine yazdığı eserden⁴⁴ başlayarak Antik ve Orta Çağ'daki tıbbî düşünce humoral patoloji konseptine dayanıyordu. Bu konseptte göre Antik Çağ'da tabiatın ateş, hava, su ve topraktan ibaret olan dört ana unsuruna (anâsır-ı erba'a) benzer şekilde insan sağlığı da, bedende ahlât-ı erba'a denilen dört mizacın dengesi tarafından belirlenmektedir: Sarı Safra, siyah safra (sevdâ), kan ve balgam. Bu dört karışından herhangi birisinde dengenin sapma vücutta hastalıkların ortaya çıkma sebebidir. Tıp sanatının gayesi itidaldır, yani hastaya bakarak eksik ya da fazla olanı farketmek ve itidalden sapmayı dengeye getirecek ilaçları tertip etmektir. Galen, Quod animi mores corporis temperamenta sequantur (That the Faculties of the Soul Follow the Mixtures of the Body) isimli eserinde ruh ve beden arasındaki etkileşime dikkat çekerek söz konusu 4 karışımın bu etkileşimdeki rolü üzerinde durmuştur.^{45,46} Bu bağlamda firâsetin bir anlamı da bir hastalığın altında yatan sebeplerin yanısıra ilerideki seyrini erken bir aşamada doğru tahmin edebilme yeteneğidir.⁴⁷

Sonuç olarak Tıp fennü-ş-şifâ, yani şifâ sanatı olarak kaynaklarda yer almıştır. Bu sanatı incelleme icrâ edecek hekim insanı bedeni ve ruhuyla bir bütün olarak ele almalı, kuşun iki kanatla uçabilmesi gibi tıbbî/ilmî donanımının yanında tefekkür planında ve irfânî yönden de sağlam bir eğitim ve liyâkat sâhibi olmalıdır. Hikmet, tıbbî bilgiyi hastanın maddî ve mânevî durumuna göre tatbik edebilmeyi, firâset sadece zâhirde

takılıp kalmayan keskin bir görüşü, adâlet ise zâhir ve bâtını birlikte gözetmeyi, teori ile tecrübe arasındaki dengenin gözetilmesini gerektirir. Rûhâvî'ye göre "Şifâ Sanatının Asâleti" onun hem ruhun ve hem de bedenin salâhına hizmet etmesindedir.⁴⁷

Ebû Zeyd el-Belhî ve Tıp Eseri Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs

İbnü'n-Nedîm (ö. 995 [?])'ın el-Fihrist'inde filozof olarak değerlendirilen Ebû Zeyd el-Belhî gençlik yıllarında, ilk İslâm felsefecisi olan ve Tıp alanında da pek çok eserin sâhibi Ya'kûb b. İshak el-Kindî (ö. 866 [?])'nin öğrencisi olmuştur. İbnü'n-Nedîm aynı eserinde ünlü hekim Ebû Bekr Râzî'yi de, Ebû Zeyd künyesini zikretmeden el-Belhî isimli şahsiyet ile ilişkilendirir ve Belhî'nin ona Felsefe okuttuğunu belirtir.^{48,49} Bir diğer kaynaktan Râzî'nin, Ebû Zeyd Belhî'den şeyhi olarak bahsetmesi, iki âlim arasında yakın bir irtibat olduğunu desteklemektedir.⁵⁰ İslâm dünyasında Galen'i takiben pek çok yazar ahlakî ve mânevî açıdan insanı destekleyici/iyileştirici literatürü tıbbî bir katkı olarak görmüşlerdir. Tıbbî yönden beden ve ruhun ilişkilendirilmesi İbn Miskeveyh (ö. 1030), İbn Meymûn (ö. 1204) ve Nasîrüddin Tûsî (ö. 1274) gibi farklı zaman ve mekânlardaki yazarlar tarafından benimsenmekle birlikte erken dönemde özellikle Ebû Zeyd Belhî ve Ebû Bekr Râzî'nin iki eserinde bedensel Tıp, psikolojik/nefsânî sağlık üzerine bir risaleyle birleştirilmiştir.

Râzî el-Ṭıbb el-rûhânî (Rûhânî/Mânevî Tıp) eserini ansiklopedik Tıp eseri el-Kitâb el-Mansûrî'yi tamamlamak üzere tasarladığını belirtmektedir. el-Ṭıbb el-rûhânî'nin amacı nefsin ahlâkının düzeltilmesidir. Akıl ve heva kavramları merkeze alınarak işlenen bu esere göre nefsin hevâsından vazgeçerek tekâmül etmesi, yani insanın mânevî gelişimi nefsanî hastalıkların bedene tesiri ve dolayısıyla sebep olacağı hastalıkların da önüne geçme çaresidir, faydası ruh ile beraber bedeni de kuşatacaktır.⁵¹

Râzî ve Belhî'nin projelerinin benzerliği ve yaklaşık aynı zamanda yazılmış olmalarıyla birlikte Belhî'nin eseri sağlığın muhafazası konusunun hem beden ve hem de ruh sağlığı olmak üzere tek bir kitapta müstakil olarak işlenmesi bakımından İslâm tıp tarihinin ilk örneği olarak görülmektedir. Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs^{xvi}, çok yönlü bir âlim olan ve bilimin hemen her dalında 60 civarında eseri bulunan Belhî'nin günümüze ulaşan iki eserinden birisi olup Psikosomatik Tıp yaklaşımı ile kendisinden sonraki pekçok âlimi etkilemiştir.^{36, 52-54 xvii}

^{xv} Arapçada 'idl: bir yük hayvanının sırtında birbirini dengede tutan yükün iki yarısından biri.

^{xvi} Eser ilk defa Fuat Sezgin tarafından ortaya çıkarılmış, 1984'te Frankfurt Arap-İslam Bilimler Tarihî Enstitüsünün yayını olarak basılmıştır. 1998'de ise yine Ayasofya'da bulunan ikinci nüshanın baskısı yapılmıştır (Bk. al-Balkhî AZ. Sustenance for body and soul, eds. F. Sezgin, Frankfurt am Main, IGAIW. 1998).

^{xvii} Kardiyolog Dr. Zahide Özkan Rashed'in Fuat Sezgin'in danışmanlığında eser hakkında Frankfurt Üniversitesinde tamamladığı doktora çalışması için bk. ⁵²

Eserinde geçen ifadelerden ve hastalar için verdiği tavsiyelerden Belhî'nin güçlü bir dînî inanca sahip bir âlim olduğunu anlamak mümkündür. Fahreddin Râzî (ö. 1210), Belhî'nin görüşlerinin ehl-i sünnetin görüşleriyle uygunluk arzettiğini nakletmektedir.⁵⁵ Hikmet ve şeriatı uzlaştıran tavrıyla dikkat çeken Belhî'ye göre Felsefe ezeli ve ilahî hikmete ulaşma gayreti olup dînî yol göstericiliğine muhtaçtır. Belhî şöyle demektedir: “Din yüce felsefedir. Bir kimse dinin emirlerini yerine getirmedikçe filozof olamaz.”⁴⁹ Ona göre Tıp sanatının ilk bilgileri de semâdan vahiyyle ya da vahiy yerine geçen ilhamla elde edilmiştir.⁵⁶

Belhî'nin eseri Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs iki ana bölümden oluştuğundan el-Makâleteyn olarak da anılmaktadır. Belhî kitabının başında vücudun bakımının iki şekilde olduğunu söyler: Sağlığın korunması ve sağlık ortadan kalktığında tekrar kazanılması. Eserin ilk bölümü Mesâlihu'l-ebdân beden sağlığının, ikinci bölüm Mesâlihu'l-enfûs ise nefis sağlığının korunma ve tedavisine yönelik olarak düzenlenmiştir.

Belhî eserinde sadece beden ile meşgul olup, nefsin maslahatlarını ilgi alanları dışında tutan hekimleri eleştirmektedir. Ona göre nefsanî rahatsızlıklar bedensel olanlardan daha sıktır. Kur'an-ı Kerim Allah'ın insanı yaratırken, onun nefesine hem kötülük duygusunu hem de takvasını, yani ondan sakınma yeteneğini birlikte vermiş olduğunu zikretmektedir.^{xviii} Buna paralel olarak Belhî, hiçbir insanın nefisini rahatsızeden, endişelendiren, ona acı çektiren durumlardan müstağni kalamayacağını belirtir. Sadece burada insanların dereceleri farklı olup bu hallere yakalanma oranı mizaçlarla ve insanın mânevî bünyesinin kuvvetiyle ilgilidir. Ancak herkes az ya da çok, bu gibi hoş gitmeyen durumların etkisinde kalacaktır. Bunun yanında Belhî psikolojik/nefsânî bozuklukların beden üzerindeki zarar verici etkisi ve bedensel hastalıklara yol açma potansiyeli üzerinde de durmaktadır. Ona göre “Nefis ve beden musibetlerde, arız olan elemlerde müşterektir.” Bunlardan birisinde oluşan musibet diğerini de etkilemektedir. Bu yüzden Belhî “nefislerin maslahatlarının düzenlenmesinin bedenlerin maslahatlarının düzenlenmesine izafe edilmesi doğru bir şeydir.” diyerek eserinde nefsanî ve bedenî hastalıkları iç içe ele alışının lüzûmunu izah eder.⁵⁷

Eserin nefislerin maslahatlarına ayrılan ikinci bölümünde psikolojik rahatsızlıklar (el-a'râz el-nefsâniyye) ele alınmıştır ki bir Tıp kitabının bünyesinde olması ve beden sağlığı üzerine etkileri de zikredilerek birlikte ele alınması hasebiyle bir ilk olarak görülmektedir. Bu bölümün 4 alt başlığında insanın nefsinde oluşan “Öfke”, “Korku ve Panik”, “Üzüntü/Hüzün”, “Vesvese/

İç Konuşmaları” problemleri ele alınarak önce rahatsızlığa yol açan sebepler okuyucuya aktarılmış, insanın bunlardan korunabilmesi, başa çıkabilmesi, kendisini dengeye getirebilmesi için tavsiyeler verilmiş, bu gibi rahatsızlıklarla mücadele etme ve tedavi yolları gösterilmiştir. Bu bölümde ayrıca nefsin faydasına olan ve insanı mânevî yönden kuvvetli tutacak şeyler zikredilmektedir.

Belhî'nin söz konusu yaklaşımları makalenin ve konusunun sınırlarını gözeterek 3 ana merkez etrafında incelendi: İnancın rolü, aklın rolü ve önemi, nefsin terbiyesi ve tekâmülü/insanın mânevî gelişimi.

i. İnancın Rolü

İyileşme sürecinde inancın önemli rolü tarih boyunca müslüman hekimler tarafından da sıklıkla konu edilmiştir. Hastanın bir tedavinin veya ilacın etkinliğine olan inancı belki de gerçek etkisi kadar önemlidir. Bu inanç bazen modern standartlara göre etkisiz görülen bir ilacı dahi başarılı kılabilir ki buna plasebo etkisi adı verilmektedir. Hastanın hekime olan inancı ve güveni de tedaviyi etkileyen önemli faktörlerden birisidir. İbn Ebî Usaybia'nın Uyûnü'l-enbâ'da naklettiği iki vaka, şifa sürecinde inancın ve mental faktörlerin rolü ile birlikte hekimin pozitif ve ümit verici tavrının da tedavideki belirleyiciliğini göstermektedir.

İlk hikâye Muhammed b. Sa'îd et-Temîmî (ö. 980'den sonra) isimli bir hekim hakkındadır. Bu hekim sarhoşken, bir hanın çatısından düşer. Hancı onu odasına götürür, hekim orada iyileşir ve sabah işine gitmek üzere yola çıkar, ancak açıklamadığı bir ağrı hissetmektedir. Öğlen vakti geri döndüğünde hancıya ağrılarından bahseder, o da ona başına gelen talihsizliği anlatır ve düştüğü yeri gösterir. Temîmî bunu görür görmez acıdan ağlamaya başlar ve sonunda kendisine bir doktor tarafından müdahale edilmesi gerekir.

İkinci hikâye, bir dinlenme yerinde uyuduğu sırada bir yılan tarafından ayağından ısırılan gezgin bir tüccarla ilgilidir. Uyandığında bir inilti ile ağrıyan yere dokunur. Ancak yol arkadaşlarından biri onu bacağını gererken bir diken batmışa ikna etmeyi başarır ve diken ayağından çıkarıyormuş gibi yaparak tüccarın acısını hafifletir. Ağrı kesilir. Topluluk yola koyulur, aradan bir süre geçip aynı yere geri geldiklerinde, yol arkadaşı tüccara acısının gerçek nedenini açıklar. Bunun üzerine ayağına şiddetli bir nabız atışı meydana gelir ve kalbe ulaşana kadar tüm vücuduna yayılarak bilinç kaybına ve kısa süre sonra da ölümüne neden olur. İbn Ebî Usaybia şu yorumu yapar: “Bunun nedeni, hayal gücünün (evham) ve zihinsel algıların beden üzerinde

^{xviii} Şems 91/7-9: “Ve nefsin ve-mâ sevvâhâ, fe-elhemehâ fucûrahâ ve takvâhâ, kad eflehâ men zekkâhâ: Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülüğten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefisini arındıran kurtuluşa ermiştir”.

güçlü bir etki yaratmasıydı. Aldığı yaranın bir yılan ısırığı olduğunu fark ettikten sonra, bu fikirden o kadar etkilendi ki, hâlâ o noktada kalan zehir vücutta akmaya başladı. Kalbe ulaştığında, onu öldürdü.”⁵⁸

Tarih ve coğrafya âlimi Mes‘ûdî’nin (ö. 956) Mürûcû‘z-zeheb isimli eserinde yer alan bir vakada ise ismi belirtilmeyen bir hekim, halife tarafından 200 kırbaç darbesiyle cezalandırılan ve neredeyse ölmek üzere olan Faḍl b. Yahyâ b. Hâlid’i tedavi eder. Yaralı saray mensubunun tehlikeli durumunu fark eden doktor, ona vücudunda sadece elli kırbaç izi olduğu bilgisini verir ve ancak adamı başarıyla iyileştirdikten sonra bunu psikolojik nedenlerle söylediğini itiraf eder.⁵⁹

Telkin ya da başka bir deyişle, tedavi edilecek hastada belirli inançların ya da düşüncelerin beslenmesi ve yetiştirilmesi, çeşitli terapilerde kullanılmıştır. Buradaki prensip, beden ruhla olan irtibatının dikkate alınmasıdır. Belhî de eserinde bedensel ve ruhsal rahatsızlıkların tedavisinde inanç faktöründen önemli ölçüde yararlanmakta, aynı zamanda prensipleri açıklarken dinî kaynaklara da başvurduğu göze çarpmaktadır. Daha önce de zikrettiğimiz gibi Belhî ehl-i sünnet çizgisinde, inancı kuvvetli bir âlimdir. Eserine “Hamd âlemlerin rabbi olan Allah’a, hayırlı sonuç sakınanlara, salât ü selam ise Muhammed ve ehline mahsustur” sözleriyle başlar; “Allah, Efendimiz ümmî nebi Muhammed’e ve onun ailesine, ehl-i beytine, ashabına ve beriyyesinden seçilenlere salât etsin, onları şereflendirsın, keremlendirsın, değerli ve azim kılsın” diyerek tamamlar.⁶⁰ Eserinde yeri geldikçe âyet ve hadisleri zikretmektedir.⁶¹ Verdiği tedavi ve tavsiyelerin, bütün şartlar gerçekleşse bile ancak Allah’ın takdiri ve dilemesiyle fayda vereceği inancındadır.⁶² “Allah abes bir şey yaratmamıştır” diyerek herşeyin Allah’ın yaratmasıyla olduğunu ve negatif gibi görünse de başa gelen her hadisede ilâhî bir hikmet bulunduğunu hatırlatmaktadır.⁶³ Belhî sıklıkla Allah’ın insana ikramda bulunduğunu tekrar ederek hâdiselerdeki hikmetlere değinir ve onlar üzerinde tefekkür etmeye davet eder. Örneğin Vesvese bölümünde, vesvese’nin sebepleri ve türleri ele alındıktan sonra, insanın düşünmemesi gereken şeylerin yanı sıra, aynı zamanda vesvese ve korkutucu düşüncelerle mücadelede destek alınacak bilhassa tavsiye edilen fikir ve düşüncelere yer verilmiştir. Bunlardan birisi

“insanın, Allah’ın insanı nefse ve bedene arız olan hastalıklardan salim olması mümkün olmayan bir şekilde halk ettiğini ve lütfu ve acımasıyla her

hastalığa bir şifa yarattığını, bu ilaçları bitkiler ve hayvan bedenlerinin farklı cüzlerinin yanı sıra bu yeryüzünün altında ve üstünde tekvin edip inşa ettiği diğer varlıklara dağıttığını, kullarından bazılarını bu ilaçları araştırıp bulma ve kara, adalar, nehir kenarları ve dağ başları ile vadi içleri ve denizlerdeki uzak yerlerden alıp şehirlere ve çarşılarla getirmeye musahhar kıldığını ve bu sayede satıcılarda bu ilaçların toplandığını düşünmesi”dir.⁶⁴

Bu sözlerde; Allah’ın herşeyi yerli yerinde yaratmasını, yaratılıştaki her bir hikmeti, hastalığın da şifanın da Allah’tan olduğunu, her hastalığın şifası ile birlikte yaratıldığını (Hadis: Buhârî, Tıb 1; Müslim, Tıb 2) kendisine telkin ederek insanın nefesine âriz olan rahatsızlıkla mücadele etmesi tavsiye edilmektedir. Her biri ayet ve hadislerin yansımaları olan bu düşünceler^{xix} şifa sürecinde yapıcı rol oynayacak şekilde insanda tevekkül ve ümit hislerini besleme amacına yönelik ifadelerdir.

Öfke ile mücadelede insanın hilmin fazileti ve insanî faziletler içerisindeki yeri, affetmenin fazileti, merhamet ve şefkatin fazileti hakkında düşünmesi tavsiye edilirken, hüznün ve kaygı ile mücadelede, dünyanın yapısının ve kuruluşunun üzerine bina edildiği şu ilke hakkında düşünmesi önerilir: “tamamen kendi istediği ve sevdiği doğrultuda ilerleyen, hiçbir sevdiğini kaybetmediği, istediği hiçbir şeyin imkânsız olmadığı bir yaşam hiç kimse için mümkün değildir.”⁶⁴

Bunun yanında insan başına bir sıkıntı geldiğinde, nefsi mevcut olduğu müddetçe ondan daha büyüğü ve ağır ile de karşılaşabileceğinin mümkün olduğunu düşünmeli ve daha beterinden korunduğu için şükretmelidir:

“Daha basit olanla daha büyüğünden kurtulduğu zaman, imtihan edildiği bu durum şükretmesi gerekli bir nimet yerine geçmiş olur. Bununla daha büyüğünden korunduğu vakit, daha büyük felakete kıyasla daha küçük felaket hüzünlenmek yerine sevinmeyi gerektiren bir kazanca dönüşür.”⁶⁵

Belhî, “Öfke”, “Korku ve Panik”, “Üzüntü/Hüzün”, “Vesvese/İç Konuşmaları” problemlerinin ele alındığı dört bölümün herbirinde, bu sıkıntıların bertaraf edilmesinde içeriden ve dışarıdan olmak üzere 2 yardımcı önermektedir. Bu gibi düşünceler Belhî’nin insanın içinden gelen yardımcıları olarak nitelediği, bir silah gibi hazır tutarak sıkıntı zamanında kendisine telkin etmesini tavsiye ettiği düşüncelerdir.

^{xix} Hicr 15/85: “Biz, gökleri, yeri ve her ikisi arasında bulunanları ancak hakka ve hikmete uygun olarak yarattık”; Câsiye 45/22: “Allah, gökleri ve yeri, hak ve hikmete uygun olarak, herkese kazandığının karşılığı verilsin diye yaratmıştır. Onlara zulmedilmez”; En‘âm 6/102: “İşte bu, Rabbiniz olan Allah’tır. O’ndan başka (ibadeti hak eden) hiçbir ilah yoktur. Her şeyin yaratıcısıdır. (Öyleyse) yalnızca O’na kulluk edin. O, her şeyin üzerinde (gözetleyen, denetleyen ve işlerini yürüten) Vekil’dir”.

ii. Akıl Kuvveti ve Temyiz

Belhî eserine insanın kendisiyle seçkin kılındığı akıl ve temyiz kuvvesini zikrederek başlamaktadır. Temyiz, iyi ve kötüyü, faydalı ile zararlıyı ayırt edebilmesi için Allah tarafından sâdece insana verilmiş bir güçtür. Bu özellik sayesinde insan bedeni ve nefsi ile hem dünya hem de ahiret saadeti için kendisine faydalı olan şeylere yönelebilir, zarar verici olandan da kaçabilir:

“Allah insana, faydalı olanı bilip elde etsin, zararlı olanı da bilip ondan sakınsın diye temyiz gücünü mahsus kılmıştır. İnsan böylelikle hem bu dünya hayatını hem de döneceği yer olan ahiret hayatını ıslah edebilecek, dünyada ve ahirette en hayırlı nimetlere erişecektir. İnsanın faydalı olan şeyleri elde etmesi, zararlı olan şeylerden sakınmasının aracı ise nefsi ve bedenidir... Nefis ve beden insanın yapısının iki kısmı ve bu dünyadaki varlığının iki sebebidir. Bu yüzden akıl sahibi herkes nefis ve bedeninin sıhhat ve selâmetini sürdürecektir şeylerde ciddi ve gayretkeş olmalı, nefis ve bedenine arz olacak sıkıntı ve belaları, hastalık ve rahatsızlıkları bertaraf etmelidir. Kendisini bilip kullandığı takdirde nefis ve bedenini ıslah edecek hususlara ilişkin bilgilerden mahrum bırakmamalıdır. Ve ilgisini bu hususlara hasretmek suretiyle bunları en önemli ve öncelikli işleri arasında görmelidir.”⁶⁶

Öyle görülüyor ki Belhî eserde, iyi ve kötüyü ayırt edebilme yetisi olarak kullanılan temyiz kelimesi ile, daha derin düşünebilen bir akli ve hikmeti kastetmektedir: Belhî eserin beden sağlığı hakkındaki ilk bölümünde insanların yaşadıkları yerleri seçerken 3 şeyi dikkate aldıklarını belirtir: mâişet ve kazanç talebi, düşmanlardan kaçış, sağlıklarına uygun olmayan yerlerden uzaklaşmak. İlk ikisi -besin talebi ve korunma isteği- hayvanlarda da vardır. Üçüncü husus yani sağlığa uygun olmayan, havası ve suyu kötü yerlerden uzaklaşma konusunda hayvanlar çoğu zaman başarısızdır, çünkü temyiz kabiliyetleri yoktur; insanlar da bu konuda çoğu zaman başarısızdırlar. Sağlıkları hususunda maslahatları gereği gibi gözetebilenler hikmet sahibi kimselerdir: “Bu üçüncü yön, hayvanlarda olduğu gibi insanlarda da azdır. Zira onların sürekli çeşitli yerlere gitmelerinin genelde nedeni rahat geçim talebi ve düşmanlardan, belalardan kurtuluş arayışıdır. Mesken, su ve havanın en iyisini talep etmeye gelince; bedenlerinin maslahatını gözetken hikmet sahibi kimseler dışında çok az insan bunlara ilgi duyar.”⁶⁷

Eserin tamamında insanın düşünme gücü, ilmi ve idrâki, hayat tecrübesi, bunların nefsânî arzalarla mücadeledeki önemli rolü vurgulanmaktadır. Modern psikolojide obsesif kompulsif bozukluk olarak adlandırılan, iç konuşma olarak da isimlendirilen

vesvese Belhî'ye göre nefsânî arzalar içinde insana en çok acı veren, etkisi en güçlü olandır. Vesvese bazen insanın sevdiği ve aşırı bağlandığı şeylerin cinsinden olabilir. İnsan bir şeyi çok arzular, kalbini ona bağlar. Her an onu düşünmekle meşgul olur. Bazen de vesvese korkulan şeyler yönünden olur. Korkulan şeylerin başına gelebileceği, kendisine hastalık ve musibetlerin isabet edebileceği düşüncesi ve korkusu insana hakim olur. Bu hastalığa yakalanmış olanlar, bütün diğer işlerine de böyle olumsuz yaklaşırlar, hüsnüzan yerine suizan galiptir. İnsan hatırına gelen ve gönlüne düşen şeyler hakkında düşünmeye yönelmeli, akıl kuvvesini kullanarak vesvese ile mücadele etmelidir. Ümidini kesmeyerek herşeyden önce şuna iman etmelidir ki Allah her hastalığın ilacını da yaratmıştır. Beden hastalıkları maddî ilaç ile tedavi edildiği gibi nefsânî hastalıkların tedavisi de nefsânîdir. Burada Belhî, öğüt ve hatırlatma üzerinde durmaktadır. Allah'ın yarattığı her şey bir oluş ve bozuluşa tâbidir. Bu oluş ve bozuluştan, değişimden korkmamalı, bunun Allah'ın bir kanunu olduğu unutulmamalıdır. Bu dünya kevn ü fesad (oluş ve bozuluş) âlemdir.⁶⁸

Korku korkulan şeyin mâhiyetinin bilinmemesinden kaynaklanır. “Bu anlattıklarımız içerisinde, nesnelerden korkma ve dehşete kapılma hallerini azaltma adına en etkili çözümlerin, onların daha çok bilinmesi ve tanınması olduğunu gösteren hususlar vardır.” İnsan bilmelidir ki aşırı korku hissi “eşyanın hakikatini bilmeyen, korkutucu manzaralara gözü iliştiğinde görme tecrübesi ve kulağına gelen korkutucu şeyleri çok duyduğunda duyma tecrübesi bozulan gafil insanlar”a aittir.⁶⁹ Akıl ve temyiz kuvvesi kemâle erdikçe endişe ve korkular etkilerini kaybedeceklerdir:

“Böyle insanlar bilgileri genişlediğinde ve tecrübeleri arttığında, tıfıl bir gafilin korktuğu şeylerden daha az korkar ve daha az kaçır hale gelirler. Bu durum insanlarda ve hayvanların çoğunda mevcuttur. Temyiz kuvvesi henüz sağlam hale gelmemiş olan küçük ve tecrübesiz bir çocuğun aslında korkmaması gereken renklerden, seslerden ve başka şeylerden endişeye kapılıp korktuğunu ve ürkütüğünü görürüz. Bu durumun çocuğun onların cahili olmasından ve zararsız olduklarını bilmemesinden kaynaklandığı malumdur. Eğer bunları gerçek manada bilirse, bunların dikkate alınmamasındaki durumu, bilinen şeylerinki gibi olur ve dikkate alınmazlar.”⁷⁰

Belhî tecrübenin işlevine de değinerek onun sayesinde korkunun emniyete dönüştüğünü dile getirir. Tecrübe âşinalık oluşturur ve endişeleri ortadan kaldırır, anlayış ve temyiz kuvvesi güçlenir. Bunun sebebi cehâletin ortadan kalkması ve o şey hakkında bilgi oluşmasıdır ki bu insanı hayvandan ayıran bir özellik olarak zikredilmektedir.⁷¹

Belhî insanın çevresinde âkil ve tecrübe sahibi kişilerin bulunmasının da önemle üzerinde durmaktadır. Nefsânî arazların herbirinin tedavisinde Belhî'nin sunduğu ilk yöntemin, kişinin kendisinde bulunan sıkıntıyı ortadan kaldırmak ve duygularını sakinleştirmek için iç düşüncelerden faydalanması olduğunu belirtmiştik. Diğer yöntem ise dışarıdan gelecek olan yardımlardır, bu yardımlar bir başkası tarafından ruhu sakinleştirmek için vaaz ve öğütler verilmesidir. İnsanın yakınındaki kimseler arasından kendisi için, sevgisine ve şefkatine, ilmine ve tecrübesine güvendiği, güzel ahlâkın faziletlerini ona hatırlatacak insanlar hazırlaması, onlarla birlikte olmasıdır. Örneğin öfke söz konusu olduğunda, yeni başlayan öfkeyi bastırmak için bu tür bir yaklaşımı benimseyen bir kişi, kendisine nasihat verecek ve hatırlatacak, bağışlama ve affetmenin faziletinden, bu faziletin dünyada ve ahirette güzel karşılığından haberdar edecek dostlar edinmeli, onlara kulak vermelidir.⁷²

Belhî'ye göre tabipler de dahil olmak üzere dışarıdan verilecek öğütler iki yönden daha faydalı görülmektedir. İlk olarak, insanın kendi görüşleri çoğu zaman arzularına yenilir. Bu sebeple dışarıdan gelen telkinler daha rahatlıkla kabul edilecektir. İkincisi, insan nefsiyle bir sıkıntı içinde bulunduğundan bu fesad içinde sağlıklı şekilde düşünemez ve işlerine layıkıyla bakamaz hale gelir. Bu sebeple, onu ıslah edecek, kendisine destek olacak birisine ihtiyaç duyar.

“Anlattığımız şeylerden dolayı basiretli krallar, öfke, korku ve can sıkıntısı gibi nefsânî rahatsızlıklar harekete geçtiğinde onları tavsiye ve vaazlarıyla tedavi edecek hakimleri huzurlarında bulundurmaya ve onların söylediği şeyleri kabul edip kendilerini dinlemekle fayda elde etmeyi ve gereğince amel etmeyi âdet edinmişlerdir. İşte bundan ötürü krallar, nasıl bedenî rahatsızlıklara yakalandıklarında kendilerini tedavi edecek tabiplerle irtibat halindeyseler hakimlerle de irtibat halinde olmuşlardır. Bilirler ki yanlarında her iki sınıftan birilerinin olmasından müstağni değildirler. İkisinden birine duyulan ihtiyaç, her birinde kendi türünden ve cevherinden olan besin ve ilaca duyulan ihtiyaç ağırlığındadır.”⁷³

iii. Nefsin Tekâmülü: Mânevî Gelişim

Beden sağlığı söz konusu olduğunda, hastalıklarla mücadele ve sağlığın korunması amacıyla vücutta bağışıklık sisteminin kuvvetlendirilmesi / kuvvetli tutulması, hastalıklara karşı dirençli olmayı, vücudu mikroplarla ya da sağlık için tehlike arzeden durumlarla temas etse dahi onlardan etkilenmeyecek halde tutmayı hedefler. Belhî'nin eseri büyük ölçüde

bir hıfzu's-sihha kitabı mahiyetinde olup, özellikle sağlığın nasıl korunabileceği eserde ağırlıklı olarak yer almaktadır. Eserin standart Tıp kitaplarından farkı bu hususun, nefislerin maslahatlarının düzenlenmesi ve dolayısıyla insanın mânevî direnci için de ele alınmış olmasıdır.

Belhî eserde mânevî yönden insanı kuvvetlendirecek, mânevî anlamda ona zevk verecek önemli bir faktör olarak müzik dinlemek konusuna ayrı bir bölüm ayırmıştır. Müzik dinlemek hem bedenî hem de nefsi maslahatlardan olduğundan birinci bölümün (el-ebdân) sonuna, ikinci bölümden (el-enfûs) hemen önce gelecek şekilde yer verildiği belirtilir. Müzik dinlemek, insanın duyu ile elde ettiği lezzetler içerisinde en önemli ve değeri en yüksek olanlardandır, hatta “hikmete dâhil” olarak nitelendirilmiştir. “Çünkü onun dayandırıldığı ve kendisinden çıkarıldığı asıl, hikmet ilimlerinin en yücelerindendir.”⁷⁴

Belhî'ye göre müzik dinlemede, güzel ses duyma ya da icradaki ustalık gibi hususların da ötesinde en yüce gaye güfteyi oluşturan şiirin mânâlarının üstünlüğü olmalıdır. Bu üç hususun (güzel ses, icradaki ustalık, mânâlı güfteler) tek bir insanda toplanması nâdirdir. Bu durumda bilgi ve temyiz sahibi krallar üstün manaya doğru yönelmeleri gerekir ki bunlar cömertlik, hoşgörü, af vb. ahlâkî faziletlerdir. Bunun sebebi bu tür güftelerin, insanın nefsinde söz konusu faziletleri harekete geçirmeleridir.⁷⁵

Belhî eserde cismânî hastalıklarla mücadelenin fizyolojik olması gibi nefsânî rahatsızlıkların devâsının da nefsânî olduğunu ifade etmektedir. Burada vaaz ve hatırlatmanın yanında nefsin eğitilmesinin (riyâzat) önemli rolü olduğu, eserde pek çok defa vurgulanmaktadır: “nasıl fizyolojik hastalıkların hükmü fizyolojik ilaçlarla tedavi edilmekse, psikolojik hastalıkların hükmü de psikolojik şifalarla tedavi edilmektir. Bu ya vaaz ve hatırlatmalarla ya da insanın nefsini eğiterek” gerçekleşir.⁷⁶

Yeme içme konusundan başlayarak, zorluklara tahammül etme, sevdiklerinin elinden gitmesi ya da isteklerinin olmaması ile mücadele, sabırlı olma ve endişeyi terk etme hususunda nefsin eğitilmesi tavsiye edilmektedir. İnsan, başına gelen hadiseleri ve sıkıntıları sabır ve teslimiyetle karşılamalı, kesin kararlı, faziletli, kâmil ve seçkin insanların şerefli yolunu seçmelidir.⁷⁷

Stoa ekolünün önemli şahsiyetlerinden Epiktet'e göre insanı rahatsız ve huzursuz eden eşya değil, insanın eşya hakkındaki tasavvurudur:

“Ruhunu cezbeden veya sana bir fayda sağlayan ya da değer verdiği her şeyde, kendine tekrar tekrar bunun gerçekte ne olduğunu söylemeyi unutma. En önemsiz şeylerle başla. Bir sûrahiyi seviyorsan, kendine şöyle de: “Bu sevdiğim bir sûrahi.” O zaman kırıldığında soğukkanlılığını kaybetmezsin. Çocuğunu ya da eşini öptüğünde kendine şöyle de: “Öptüğün bir beşer.” O zaman o öldüğünde soğukkanlılığını kaybetmezsin.”⁷⁸

Stoa ekolünden bu yana benimsenen bu kanaatleri Belhî eserinde dinî referanslar vererek, âyet ve hadislerle atıflar yaparak, onların hatırdaki tutulmasını tavsiye ederek ifade eder. İnsan tıpkı âyetlerde belirtildiği gibi dünya hayatının geçiciliğini, maddî ve geçici olan her güzel şeyin insanın elinde gidebileceğini bilmeli, bunu her zaman göz önünde bulundurmalıdır. Belhî'nin eserinde zâhidâne bir hayat tarzını önermediğini ifadelerinde açıkça görmek mümkündür. Dünyada güzelliklerin de zevkini çıkarmanın mümkün olduğunu, sadece onların geçiciliğinin akıldan çıkmaması ve şuurunda olunması gerektiğini belirtmektedir. Belhî insanın dünya nimetlerinden uzaklaşması yerine bu gibi düşünceleri nefesine yerleştirerek hayattan zevk almasını öğütler. Böylece Allah'ın verdiği nimetlerin tadını çıkarır, kaybettiği şeyler için de fazla üzülmez. Hayat güzelleşir, her ânı bir ganimet haline gelir:

“İnsanın, dünyanın yapısının ve kuruluşunun üzerine bina edildiği şu ilke hakkında düşünmesi [tavsiye edilir]; tamamen kendi istediği ve sevdiği doğrultuda ilerleyen, hiçbir sevdiğini kaybetmediği, istediği hiçbir şeyin imkânsız olmadığı bir yaşam hiç kimse için mümkün değildir. Eğer böyle olursa, insanın sevdiklerinden ve güzel bir yaşamdan elde ettiği her şey kazanç ve ganimet haline gelir. Ne zaman nefesine bu düşünce yerleşirse eline geçen her lezzetten güzelce istifade eder ve talep edip de elde edemediği şeylerin kaybı büyük olmaz, bu dünya hayatı boyunca yaşadığı hayat güzelleşir.”⁷⁹

SONUÇ

Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs 60 civarında eseri bulunan Belhî'nin muhtemelen Tıp alanındaki tek katkısı olup eserde sağlık konusunun bütüncül şekilde gözetilmekte olduğu dikkati çekmektedir. İnsan sağlığının hem bedene hem de nefesine eşzamanlı ilgi göstererek korunmasını amaçlar. Belhî'ye göre insanın dünyadaki mutluluğu ancak beden ve ruhun sağlığı, rahatı ve huzuru ile kemâle erdiğinden doğru yaklaşım, bedene yönelik hizmetlerin ruha yönelik hizmetlerle desteklenmesidir.

Günümüzde Tıp ve ahlâk birlikte dile getirildiğinde, Tıp fakültelerinde okutulan Tıbbî Deontoloji disiplini akla gelmektedir. Deontoloji, bir mesleği uygularken mutlaka uyulması gereken ahlâkî değer ve etik kuralları inceleyen normatif etik teorisidir. Bu disiplin altında hekimlik ahlâkı, hekimlerin yetkinliği ve sahip olmaları beklenen vasıflar, hastalara karşı davranışları ile sağlık kurumlarının nasıl olması gerektiği tartışılmaktadır. Mesâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs ise nefsanî arzuların, insanın ahlâk ve karakterindeki zayıflıkların, psikolojisinin yanında beden sağlığına etkilerini de göz önünde bulundurarak yazılan bir eserdir. Belhî bu eserinde hastanın nefsanî/ahlâkî durumunun, bilgi ve tecrübesinin, yaşadığı çevre ve birlikte olduğu insanların, bunun yanında nefsin eğitilmesi ve dönüşümünün hem ruh hem de beden sağlığı üzerine etkilerinden bahsetmektedir. Bu haliyle eser hastaya ait ahlâkî yapının bir Tıp kitabında beden sağlığı ile iç içe ele alınması yönünden İslâm dünyasında bir ilk teşkil etmektedir. Hekimlerin donanımı düşünüldüğünde ise eser, insanı sadece maddeden ibaret gören ve mânevî dünyasını dikkate almayan anlayışın karşısında bütüncül yaklaşım ve hekimlerin yetkinlik alanları hakkında yeniden düşünmeye sevk etmektedir.

*Yazar herhangi bir çıkar ilişkisi içinde bulunmadığını bildirmiştir.

KAYNAKLAR

1. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: Beden Ve Ruh Sağlığı, çev. Nail Okuyucu ve Zahit Tiryaki, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. 2012: 193.
2. Warnke U. Quantenphilosophie und Spiritualität, Berlin, Scorpio Verlag. 2020: 59-60.
3. Warnke U. Quantenphilosophie und Interwelt, Berlin, Scorpio Verlag. 2020.
4. Warnke U. Wie das Bewusstsein Wirklichkeit schaltet. 9 Eylül 2024 https://www.youtube.com/watch?v=VhFhR_ISdw
5. Rifâî K. Sohbetler, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı. 2000: 211, 240.
6. Warnke U. Quantenphilosophie und Spiritualität, Berlin, Scorpio Verlag. 2020: 164.

7. Warnke U. Quantenphilosophie, Bewusstsein und die Grenzen von Naturwissenschaft und Religion. 9 Eylül 2024 <https://www.youtube.com/watch?v=XCtFPLjIXLE>
8. Sezgin F. Geschichte des Arabischen Schrifttums III, Leiden, Brill. 1970: xvi, 75.
9. Neuburger M. Geschichte der Medizin 2, Stuttgart, Enke. 1911: 156.
10. Finckenstein R. Die Medizin der Araber, Sezgin F. (eds.) Beiträge zur Geschichte der Arabisch-Islamischen Medizin-Aufsätze I. IGAIW, Frankfurt 1987: 542.
11. Neuburger M. Geschichte der Medizin 2, Stuttgart, Enke. 1911: 142.
12. Neuburger M. Geschichte der Medizin 2, Stuttgart, Enke. 1911: 164.
13. Uşabi'a IA. 'Uyûn al-anbâ' fı ʿābāqāt al-aʿtibā', ed. A. Müller, Frankfurt, IGAIW. 1995: I:2.

14. Beyhakî. Menâkıbü's-Şâfi'i, ed. A. Sakar, Kahire, Mektebetü Dâiri't-Türâs. 1970: 2:116-120.
15. Küçük H. Tasavvuf ve Tıp: Selim Kalbin Fizyolojisi, İstanbul, Ensar Neşriyat. 2018: 33.
16. Ruska J. Das Giftbuch des Ğâbir ibn Ḥayyân. OZ 1928; 31: 453-456.
17. Kheiralla G ve Preston L. The Influence of Mohammedanism on Medicine. The St. Paul Medical Journal 1910; 12: 453-462.
18. Herrmann ET. Early Arabian Medicine. Bulletin of the Medical Library Association 1936; 25: 113-117.
19. Wehr H. Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag. 1985: 282.
20. Kutluer İ. Hikmet. DİA 1998; 17: 503.
21. Konuk AA. Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi, haz. M. Tahrâli ve S. Eraydın, İstanbul, İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yay. 1990: III:203.
22. Kutluer İ. Hikmet. DİA 1998; 17: 506.
23. Eichholz DE. Galen and His Environment. Greece & Rome 1951; 20/59: 66.
24. Finckenstein R. Die Medizin der Araber, Sezgin F. (eds.) Beiträge zur Geschichte der Arabisch-Islamischen Medizin-Aufsätze I. IGAIW, Frankfurt 1987: 542.
25. Adamson P, Pormann PE (eds.). Philosophy and Medicine in the Formative Period of Islam, London, The Marburg Institute. 2017.
26. İbnü'l-Arabî. Fusûsu'l-Hikem, çev. E. Demirli, İstanbul, Kalcı Yayinevi. 2008: 63, 81, 157.
27. Küçük H. Tasavvuf ve Tıp: Selim Kalbin Fizyolojisi, İstanbul, Ensar Neşriyat. 2018: 45, 47, 49, 51, 35vd.
28. Youssef F. Eine kritische Untersuchung der irrthümlich dem 'Abd al-Laṭîf al-Baġdādî zugeschriebenen Schrift "Medizinisches. Aus dem Koran und der Sunna", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Universitätsmedizin Berlin, 2007: 42-43.
29. Pormann PE (ed.). Rufus of Ephesus: On Melancholie, Tübingen, Mohr Siebeck. 2008: ix (Editörün Önsözü).
30. Swain S. Social Stress and Political Pressure: On Melancholy in Context, Pormann PE (ed.) On Melancholie. Mohr Siebeck, Tübingen 2008: 129.
31. Kellerer S. Zerrissene Moderne: Descartes bei den Neukantianern, Husserl und Heidegger, Konstanz, Konstanz University Press. 2013.
32. el-Hakîm S. Yirmi Birinci Yüzyılda İhyâü Ulûmi'd-Dîn, çev. Yonis İnanc, İstanbul, Nefes Yayınları. 2015: 331.
33. Bürgel C. Die Bildung des Arztes: Eine arabische Schrift zum 'ärztlichen Leben' aus dem 9. Jahrhundert. Sudhoffs Archiv 1966; 50/4:349.
34. Kheiralla G, Preston L. The Influence of Mohammedanism on Medicine. The St. Paul Medical Journal 1910; 12: 458.
35. er-Râzî F. Kitâb al-Firâsa, Yousef Mourad (eds.) La Physiognomonie arabe et le 'Kitâb al-firâsa de Fakhr al-Dîn al-Râzî. Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner. 1939: 4.
36. Bürgel C. Psychosomatic methods of cures in the Islamic Middle Ages. Humaniora Islamica 1973; I: 158.
37. Youssef F. Eine kritische Untersuchung der irrthümlich dem 'Abd al-Laṭîf al-Baġdādî zugeschriebenen Schrift "Medizinisches. Aus dem Koran und der Sunna". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Universitätsmedizin Berlin, 2007: 51.
38. Kheiralla G, Preston L. The Influence of Mohammedanism on Medicine. The St. Paul Medical Journal 1910; 12: 458.
39. Sezgin F. Geschichte des Arabischen Schrifttums III, Leiden, Brill. 1970: 10-12, 212.
40. Schipperges H. Die Arabische Medizin als Praxis und als Theorie. Sudhoffs Archiv 1959; 43: 317-328.
41. İbn Arabî. Fütühât-ı Mekkiyye, çev. Ekrem Demirli, İstanbul, Litera Yay. 2006-2012: 3:64.
42. Mevlânâ. Konularına Göre Açıklamalı Mesnevî Tercümesi, çev. Şefik Can, İstanbul, Ötüken Yayınevi. 1997: 1-2:521.
43. Konuk AA. Mesnevî-i Şerîf Tercüme ve Şerhi, İstanbul, Kitabevi. 2009: 4:442.
44. Eijk PJ. Rufus' On Melancholy and Its Philosophical Background, Pormann PE (eds.) On Melancholie. Mohr Siebeck, Tübingen 2008: 163.
45. Vinkesteyn R. Mixing Body and Soul: Galen on the Substance of Soul in QAM and De Propriis Placitis. Phronesis 2019; 65/2:224-246.
46. Biesterfeldt HH. Galens Traktat "Daß die Kräfte der Seele den Mischungen des Körpers folgen" in arabischer Übersetzung, Wiesbaden, Steiner. 1973.
47. Bürgel C. Die Bildung des Arztes: Eine arabische Schrift zum 'ärztlichen Leben' aus dem 9. Jahrhundert. Sudhoffs Archiv 1966; 50/4:354.
48. Adamson P, Biesterfeldt HH. The Consolations of Philosophy: Abū Zayd al-Balḥī and Abū Bakr ar-Rāzī on Sorrow and Anger, Adamson P, Pormann PE (eds.) Philosophy and Medicine in the Formative Period of Islam. The Warburg Institute, London 2017:190.
49. Kutluer İ. Belhî, Ebû Zeyd. DİA 1992; 5: 412-414.
50. Biesterfeldt HH. Abū Zaid al-Balḥī, Rudolph U, Hansberger R, Adamson P (eds.) Philosophy in the Islamic World I: 8th-10th Century. Brill, Leiden 2016: 237.
51. er-Râzî EB. Ahlâkın İyileştirilmesi, Kaya M (eds.) Felsefe Risâleleri. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2016: 86, 84.
52. Özkan-Rashed Z. Die Psychosomatische Medizin bei Abū Zaid al-Balḥī, Aachen, Shaker Verlag. 2016: 80-110.
53. Bürgel C. Zur Musiktherapie im Arabischen Mittelalter, Geering A, Ravizza V (eds.) Beiträge zur Zeit und zum Begriff des Humanismus vorwiegend aus dem Bereich der Musik - Festschrift für Arnold Geering. Paul Haupt Verlag, Stuttgart 1972: 241-245.
54. Uludağ OŞ. Osmanlılar Devrinde Türk hekimliği, haz. E. Kahya, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi. 2010: 141-144 (Musiki ve Tıp başlıklı bölüm).
55. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: XXII.
56. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: 554.
57. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: 420-422.
58. Uşabi'a İA. 'Uyûn al-anbâ' fî ṭabaqât al-aṭibba', ed. A. Müller, Frankfurt, IGAIW. 1995: II:88.
59. Bürgel C. Psychosomatic methods of cures in the Islamic Middle Ages. Humaniora Islamica 1973; I: 167.
60. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: 4, 560.
61. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: 268, 490, 520.
62. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: 76, 110, 346.
63. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: 274.
64. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: 462, 466, 494.
65. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: 498.
66. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: 4.
67. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: 52.
68. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: 513-514, 534, 538.
69. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: 484, 486, 478.
70. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: 479-480.
71. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: 486.
72. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: 530, 456.
73. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: 440-442.
74. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: 348, 350.
75. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: 356.
76. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: 520.
77. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: 192, 486, 494, 496-498.
78. Epiktet. Handbüchlein der Moral, eds. W. Capelle, Jena, Eugen Diederichs. 1906: 6.
79. el-Belhî EZ. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs: 495-496.